

Camp de batalla, la ciutat: dinàmiques de privatització de l'espai urbà en un barri de Barcelona

José A. Mansilla López

Observatori d'Antropologia del conflicte Urbà (OACU)

Paraules clau: Espai urbà, privatització, Poblenou, terrasses, moviments socials

La privatització de l'espai urbà té un protagonisme cada vegada més destacat entre les mesures destinades a impulsar i sostenir les dinàmiques d'acumulació del capital. En ciutats com Barcelona, les terrasses dels bars i restaurants han proliferat a l'empara d'unes mesures destinades a acompanyar la reorientació productiva de la ciutat: des d'un passat fordista i industrial fins a un present flexible on el turisme i la restauració han aparegut com a elements destacats. Aquest gir productiu ha afectat sobre manera el Poblenou, antic bastió fabril. Tanmateix, des de diferents col·lectius i moviments socials del barri, s'han dut a terme accions de contestació i denúncia, a més del plantejament de propostes i alternatives, que han disputat el paper de la propietat d'aquests processos, apostant per accions d'apropiació col·lectives en què l'accent ha estat situat en el valor d'ús.

Introducció

El dia 23 d'abril de l'any 2016, dissabte, la rambla del Poblenou es va despertar amb un tancament patronal parcial; un locaut per part d'aquells bars i restaurants que habitualment disposaven de terrasses a la popular i principal artèria del barri. Tot i que van romandre oberts, els empresaris havien decidit no desplegar les omnipresents taules i cadires en resposta a l'aplicació imminent, a la zona, de l'ordenança de terrasses per part de l'Ajuntament de Barcelona. Des d'uns deu dies abans, ja era possible veure cartells de protesta desplegats en demanda d'una "ordenació singular més justa", entre altres qüestions. El consistori argumentava que la zona es trobava molt saturada i que, per tant, era necessari eliminar gairebé un terç de les terrasses existents en aquell

moment.¹ El locaut va ser l'últim dels senyals d'un conflicte que es gestava des de feia temps, la privatització parcial de l'espai urbà de la rambla del Poblenou, l'escenari tradicional per a la socialització entre veïns i veïnes d'un barri que manca d'una plaça central i utilitza aquesta àrea per a celebracions i activitats locals, així com per a reivindicacions i demandes del barri.²

Com van assenyalar autors com David Harvey (1977 i 2007), Swyngedouw, Moulaert i Rodríguez (2002) o Brenner, Peck i Theorore (2015), la crisi de l'economia capitalista esdevinguda en els anys setanta del segle passat es va resoldre mitjançant el pas d'un model d'acumulació rígid, el fordisme d'aires keynesians, a un altre de caràcter flexible conegut com a *neoliberalisme*. En aquest, les ciutats tindrien un paper fonamental a l'hora de permetre la continuació de l'extracció de rendes i plusvàlues, i atorgar al sòl i a l'urbanisme un protagonisme destacat. Tanmateix, el mateix Harvey (1982), recollint i actualitzant l'obra de Marx i Engels (2001), apuntaria que les ciutats permeten, a més, formes d'explotació secundària “a l'ombra de l'explotació primària, o sigui, la que es fa directament en el mateix procés de producció” (ibíd. 381). És aquí on caldria encaixar, entre altres, qüestions com el preu dels lloguers, dels subministraments bàsics, dels productes de primera necessitat, així com la privatització de l'espai urbà. És precisament aquest últim aspecte, plantejat com a hipòtesi, el que passaré a desenvolupar a les pàgines següents: l'ocupació, amb finalitats mercantils, de l'espai urbà format pels carrers i les places del Poblenou. Aquest fenomen és vist com una forma de desposseïció, d'explotació secundària, per part del règim capitalista en la seva forma neoliberal —autèntic projecte utòpic liberal

(Polanyi, 2003)—, pels moviments socials del barri, els quals desenvolupen formes de resistència i plantegen alternatives al model dominant.³

1. La ciutat com a camp de batalla

Tornant a Brenner, Peck i Theorore (op. cit.), a més de la posició esmentada de la ciutat dins el capitalisme contemporani, l'estratègia neoliberal exigeix desregular tots els aspectes de la vida social i econòmica que es pensa que podrien constrènyer l'acció de les forces del mercat: el món laboral, el financer, les fronteres i la mobilitat —sempre del capital, no així de les persones—. Aquest fet es manifestaria en la privatització o desregulació de les indústries estratègiques nacionals, la debilitació del paper dels sindicats, la reducció dels impostos a les grans empreses, el desman-tellament o externalització dels serveis públics i la criminalització de la pobresa urbana, entre altres. La idea que és subjacent a tot això és la hipòtesi que l'alliberament de lligams del capital actuaria com a combustible per al sistema, i permetria la continuació del procés d'acumulació.

1. Diari *El País*, 24/4/2016

2. Vegeu, entre altres, Poblenou.org, 24/2/2014 <http://poblenou.org/index.php/2014/02/el-carnaval-omplira-de-festa-els-carrers-del-poblenou/> o Eldiario.es, 31/7/2016 http://www.eldiario.es/catalunya/barcelona/Poblenou-sobreviure-primer-turistic-Barcelona_0_542795954.html

3. El treball de camp s'ha desenvolupat, de manera intermitent, entre el desembre del 2012 i el gener del 2017, més de quatre anys durant els quals s'ha fet provisió de gran quantitat de dades i s'ha participat en nombrosos esdeveniments. Les principals eines que s'han utilitzat han estat l'observació participant —en assemblees, *okupacions*, reunions veïnals, manifestacions, xarxes socials, etcètera—, la celebració d'entrevistes semiestructurades, així com la participació en converses i diàlegs informals amb alguns dels protagonistes.

En relació amb aquestes apreciacions sobre el neoliberalisme, a les seves conegudes obres sobre la ciutat i l'urbà, el filòsof i sociòleg francès Henri Lefebvre (1972) ja assenyalava una cosa que, quatre dècades després, no hauria fet més que confirmar-se; el fet que la ciutat s'ha convertit en un instrument indispensable per a la formació de capital. És més, Lefebvre avançava que la urbanització hauria arribat a substituir a la industrialització en la producció de capital, cosa que la converteix en un dels principis determinants dels processos socials. Entre les conseqüències de la liberalització del moviment de capitals i la resituació del paper de l'Estat, trobem l'aparició, ja esmentada, d'una competència mundial per fer atractives les ciutats en l'àmbit global (Sassen, 1999), estimulants inversions i facilitant la instal·lació d'empreses mitjançant la flexibilització normativa i la creació d'infraestructures. A més, acompanyant l'inherent caràcter dinàmic del capitalisme, contínuament s'estarien creant nous relats; narratives que persegueixen —sobretot mitjançant accions de màrqueting urbà (Precedo, Orosa i Iglesias, 2010)— fer les ciutats més suggeridores, dotant-les de contingut i significat en un intent de convertir-les en mercaderies. És així com apareixen adjectius com ara *creatives*, *smart*, *eco*, *sensibles*, *participatives*, etcètera, on si bé alguns aspectes, com les noves tecnologies, tenen un paper cada vegada més protagonista, l'urbanisme continua sent l'element principal. Arrel aquest fenomen sectors com el turisme comencen a mostrar una augment considerable. Aquests relats tenen, a més, l'objectiu de despolititzar i desconfliktivitzar la realitat de les ciutats, transmetent que la solució als seus problemes es troba en elements de caràcter tècnic, no polític (Gibbs et al., 2013). És en aquesta línia que es presenten treballs com els de Claudio Milano i Jordi Gascón (2017), els quals

defineixen aquest tipus de dinàmiques sota el concepte *dilema de la dualitat*, amb referència, pel que fa al cas estudiat, a la paradoxa que suposa apostar per dinàmiques neoliberals a la ciutat versus el risc de generar determinades pràctiques de privació i exclusió.

La terciarització de les ciutats, la seva conversió en veritables centres de poder i control de la informació (Castells, 1995), amb el trasllat consegüent de la producció industrial a les perifèries del sistema mundial (Harvey, 1990), l'ha seguit la seva conversió en autèntiques “fàbriques socials” (López, 1990: 173). L'espai urbà ja no és simplement l'esfera social on es desenvolupa la vida, sinó, més aviat, una esfera productiva que organitza aquesta mateixa vida. D'aquesta manera, si recollim la definició de Lefebvre sobre *l'urbà*, és a dir, “[...] una forma, la de la trobada, la reunió i l'enfrontament de tots els elements que constitueixen la vida social” (1976: 67-68), l'enfrontament està servit. El neoliberalisme, com a “distopia urbana”, quan aterra en algun lloc “creant espai”, desencadena la lluita en aquesta vida social. No obstant això, l'aplicació del receptari neoliberal sempre és “irregular i contradictòria” (Brenner, Peck i Theodore, 2015: 215), per la qual cosa, si veritablement volem entendre els processos de neoliberalització no només és necessari apropar-nos als seus plantejaments teòrics o politicoideològics, sinó que cal avaluar sobre el terreny com s'han plasmat quins n'han estat els efectes i contradiccions, quines formes institucionals han adoptat i, quines formes de resistència o quines alternatives s'han articulades.

La ciutat es presentaria, així, com un “camp de batalla”, un escenari fet pel conflicte, i el seu espai social com

a base de la lluita per la producció i reproducció de la vida urbana (Harvey, 2013). Per tant, en el context de les societats “flexibles”, el buidatge de la fàbrica no significaria la desaparició de les relacions de producció, sinó, més aviat, la seva elevació al pla espacial (Herin, 1982, López, op. cit. i Gaudemar, 1991). Es podria parlar, per tant, de la formació d’un front de classes (Garnier, 2017) on, d’una banda, apareixerien els moviments i grups socials afectats pel pas de la ciutat d’escenari de la vida social a mercaderia i, de l’altra, es reagruparien els “financers, empresaris, constructors, promotors, etcètera, és a dir, la burgesia... els polítics electes [regidors], els seus consellers, els seus planificadors, els seus especialistes en ‘problemes urbans’, és a dir, una elit local que pertany a les capes superiors i mitjanes de la classe mitjana assalariada, la petita burgesia intel·lectual” (ibíd.: 90).

Per acabar, tal com ens recorden autors com Gabriel Hetland i Jeff Goodwin (2013), el sistema capitalista no només es manifestaria a les ciutats, de manera directa, sinó també indirecta, és a dir, modelant identitats col·lectives i solidaritats, distribuint el poder i els recursos entre les diverses classes i fraccions de classes, facilitant les divisions d’aquestes, així com l’aparició de noves ideologies i formes culturals.

2. El paper de l’espai urbà en les dinàmiques del capital

Als efectes del present article considerarem l’espai urbà sota la perspectiva dels urbanistes, arquitectes i dissenyadors, el buit entre construccions que cal omplir de forma adequada als objectius dels promotors i autoritats (Delgado, 2011), cosa que, sota determinades perspectives, ha estat rebatejada com a *espai públic*.

Tanmateix, més enllà de les consideracions ideològiques (ibíd.) del tema, les quals, com assenyalen autors com Di Masso, Berroata i Vidal (2017), apareixen quan “les característiques idealitzades de l’espai [...], en ser invocades en el context de pràctiques socioespacials concretes, resulten constatablement funcionals per justificar i legitimar, o per soscarar i deslegitimar, configuracions particulars de relacions de poder, privilegi i dominació [...]” (ibíd.: 71).

En relació amb el procés contemporani d’acumulació capitalista, aquest espai comú de les ciutats ha acabat convertint-se en un mitjà de producció, un element més de la cadena que permet l’expansió i la multiplicació del capital. La diferència amb altres elements que també formen part d’aquest procés d’acumulació rauria, d’una banda i entre altres qüestions, en el fet que es produeix sota lògiques de despossessió (Harvey, 2007), i es desafecten béns que encara romanen sota control públic o col·lectiu i, de l’altra, en el fet que permet pràctiques d’apropiació insolent (Delgado, 2008) per part d’uns actors socials, ja esmentats, que disputarien la continuïtat de la mateixa dinàmica d’acumulació.

D’aquesta manera, els processos de privatització de l’espai urbà, de vegades justificats per la necessitat de creació d’espais públics de qualitat (Delgado, 2013), es mostren com a necessaris a l’hora de dur a terme polítiques urbanístiques que impulsin la millora dels barris.⁴

4. En aquest sentit és interessant ressaltar la Llei 2/2004, de 4 de juny, de millora de barris, àrees urbanes i viles que requereixen una atenció especial. Algunes de les intervencions que s’han dut a terme sota el paraigua d’aquesta llei han apostat clarament per la creació dels denominats espais públics. Vegeu *El País*, 20/6/2014 https://elpais.com/ccaa/2014/06/20/catalunya/1403289026_784261.html

Tanmateix, moltes vegades aquestes intervencions acaben generant dinàmiques de gentrificació (Hernández i Tutor, 2015), o s'acaben mostrant com a meres guarnicions per a grans operacions immobiliàries (ibíd.). L'objectiu que hi ha al darrere d'aquestes retòriques no seria cap altre que intentar atreure grups de població amb un elevat poder adquisitiu i determinades pautes de consum; unes classes mitjanes que es mostrarien com a autèntiques receptores i beneficiàries finals de les polítiques esmentades, ja que se suposa que són aquestes les úniques que poden rendibilitzar les inversions. EmERGEIXEN així, àrees exclusives —i, per tant, excloents— que atraïrien persones d'una qualitat a l'altura de l'espai dissenyat. Estaríem parlant, per tant, més de sòl que d'espai urbà, i d'un procés de mercantilització i privatització que no seria cap altra cosa que un autèntic assalt.

3. El barri del Poblenou: origen i context

El barri del Poblenou, al districte de Sant Martí, ha vist canviar la seva fisonomia radicalment en els últims 150 anys. A mitjan segle XIX, la zona ni tan sols es referenciava als mapes (figura 1). El Poblenou era una zona salabrosa⁵ aprofitada per la rudimentària indústria d'indianes per dur-hi a terme part de la seva activitat productiva. Tanmateix, aviat es veuria copada per l'accelerat procés d'industrialització que es va dur a terme a Barcelona durant la segona meitat d'aquest segle. Va sorgir, així, el que es coneixia com a “Manchester català”, una de les concentracions industrials més grans de tot l'Estat impulsada tant per la disponibilitat de sòl, com per la

proximitat al port i la connexió amb el ferrocarril, el qual passava per la costa propera. Va ser llavors que es van produir els primers processos especulatius amb base a la zona. Algunes de les indústries que van traslladar la seva seu al Poblenou procedien d'altres concentracions fabrils de la ciutat, com ara el Raval, i van aprofitar el trasllat —mitjançant el canvi d'ús— per obtenir les plusvàlues consegüents. A més, algunes de les noves fàbriques —com ara Can Girona, posteriorment MACOSA— es van apropiari fins i tot de la trama urbana, ocupant i privatitzant carrers i vials que, en el planejament de Cerdà, apareixien com a públics (Fabre i Huertas Clavería, 1976).

L'expansió industrial, que va tenir el seu període de consolidació i estancament entre els anys 1905 i 1939, arribaria fins a mitjan anys seixanta. Comença un període clar de decadència ocasionat, entre moltes altres qüestions, per l'aparició de la Zona Franca —promocionada per les instàncies franquistes— o els límits ja esmentats del model fordista i l'expansió geogràfica del capital (Marrero, 2003 i Tatjer i Vilanova, 2002). Des d'aquell moment, el barri, ja consolidat i amb uns límits històrics i sentimentals que es podrien establir entre l'avinguda Meridiana, la Gran Via, la rambla de Prim i el mar, veuria com la seva antiga zona industrial, cada vegada més decadent, compartia espai amb sectors productius nous i incipients com ara la logística i el transport.

L'any 1966 va aparèixer el que es coneix com a Pla de la Ribera. Aquest pla va ser un intent, per part d'un grup d'empresaris amb interessos i propietats immobiliàries a la zona, de transformar part de la seva trama urbana, industrial i de serveis —la ubicada entre la Barceloneta, el Besòs i el

5. Encara s'hi mantenen referències a la seva llista de carrers, com ara el carrer del Joncar o de la Llacuna.

carrer d'Enna, actual carrer de Ramon Turró— en un complex residencial de luxe davant el mar. Aquest pla, que incloïa fer taula rasa a l'interior dels límits esmentats, cementiri del Poblenou inclòs, va ser impulsat per l'empresa Ribera, SA, i tenia el suport de l'ajuntament franquista de Josep Maria de Porcioles. Tanmateix, la contundent resposta veïnal, que va incloure un “contraplà” redactat per Manuel de Solà-Molares, juntament amb la inestabilitat política del final del franquisme i la incipient crisi econòmica de l'any 73, va fer que se n'anés en orris (Tatjer, 1973 i Mansilla, 2015).

No obstant això, malgrat el fracàs del Pla de la Ribera, la zona més propera al parc de la Ciutadella finalment va veure transformat el seu aspecte de manera radical quan va ser escollida, al final dels anys vuitanta del segle passat, com el lloc idoni per ser la seu de la Vila Olímpica dels Jocs del 92.

Figura 1.- Pla topogràfic de Barcelona (1855)

Font: www.anycerda.org

Les obres destinades a la instal·lació del nou barri van suposar una inversió de 168 milions d'euros, aproximadament, repartits entre obres de defensa de la costa, passeig marítim, compra de terrenys, creació de l'avinguda del Litoral, reestructuració ferroviària, construcció de col·lectors, urbanització, enjardinament i equipaments. Tot això sense tenir en compte els apartaments destinats als esportistes que, posteriorment, serien venuts, de manera lliure, com a habitatges, en el mercat immobiliari de la ciutat. El Projecte de reordenació urbana del sector del Poblenou va ser dissenyat per l'arquitecte de referència de l'Ajuntament d'aquells anys, i el seu director d'Urbanisme, Oriol Bohigas, i suposava una intervenció en 125 hectàrees, 15 d'aquestes recuperades al mar, així com l'edificació de dos mil habitatges. El resultat final és un barri de classes benestants on la major part de l'espai lliure entre edificis es va veure privatitzat (Montaner, 2010); el barri de la Vila Olímpica del Poblenou té una renda familiar disponible per a l'any 2015 (RFD) de 150,2, considerant 100 la mitjana de la ciutat, cosa que suposa fins a 3 vegades més que un altre dels barris del districte, el Besòs i el Maresme, el qual amb prou feines té una RFD de 54,4.

Aquesta transformació profunda del barri amb protagonisme del sòl no va ser, tanmateix, l'última. Just el mateix any de la celebració dels Jocs Olímpics començava una nova reforma urbanística a la zona: la coneguda inicialment com a *Vila Olímpica 2*, i que actualment compon l'àrea del Front Marítim. Aquesta vegada, es va tractar de 20,4 hectàrees que es van desenvolupar sobre sòl alliberat per les antigues instal·lacions industrials de MACOSA i Catalana de Gas, dues de les empreses que van formar, gairebé 30 anys abans, la Ribera, SA

esmentada anteriorment. Es van aixecar set illes que respectaven teòricament l'esperit de la trama Cerdà, amb patis interiors oberts al públic conjugats amb petits jardins privats, i que finalment resultarien en 1.723 pisos. Aquesta circumstància, juntament amb el fet que el nou barri Diagonal Mar i el Front Marítim del Poblenou també se situa entre els de més RFD de Barcelona (162,5), és el que ha portat a gent com Zaida Muxí (2011) a afirmar que assistim al naixement del Pla de la Ribera, però sota un model “revisitat”.

No va caldre esperar gaire temps perquè es posessin en marxa noves intervencions. El barri de Diagonal Mar es va completar en vigílies de la celebració del Fòrum de les Cultures el 2004. El projecte, desenvolupat enterament per capital privat, va ocupar 34 hectàrees de terreny, 13 de les quals eren de propietat semipública. El disseny girava entorn de la construcció d'un centre comercial, el complex de lleure i consum Diagonal Mar, de més de 87.000 metres quadrats acompanyat, en una segona fase, per oficines, hotels i habitatges. Aquests venien enclavats en cinc superilles, cada una amb 400 unitats, a més d'un parc d'unes 15 hectàrees dissenyat per Enric Miralles. Encara avui és possible veure, en algunes de les indicacions (figura 2) entorn del parc, la marca de l'empresa privada que va urbanitzar tota la zona, HINES, en un nou exemple del conegut model Barcelona, que abandonava aquí un dels seus principis fundacionals: el lideratge municipal (García-Ramón i Albet, 2000).

Simultàniament arribaria el desenvolupament del districte 22@. El Pla 22@ va constituir, en el seu moment, la transformació més important de la ciutat, ja que va arribar a

afectar gairebé 116 hectàrees de sòl industrial, l'equivalent a 120 illes de l'Eixample. El nom 22@ traslladat al territori com a districte provenia de la requalificació d'antics sòls qualificats com a industrials a l'original PGM del 1976, els quals rebien l'etiqueta cadastral 22a. El pla es va emmarcar dins el document de modificació del Pla general metropolità de l'any 2000 (Ajuntament de Barcelona, 2000). Es pretenia que fos flexible, ja que, com ell mateix reconeixia, la complexitat de les transformacions, així com les operacions que pretenia impulsar l'Ajuntament de Barcelona, juntament amb aquelles desenvolupades per la iniciativa privada, així ho exigien. Tal com recollia la seva introducció, la finalitat del pla era enfrontar-se al repte de la nova economia, proposant el Poblenou com “la principal plataforma econòmica i tecnològica de Barcelona, Catalunya i Espanya,

Figura 2.- Senyalística del parc de Diagonal Mar on apareix l'empresa que va urbanitzar la zona, HINES

Font: Elaboració pròpia.

en la perspectiva del segle XXI” (ibíd.). Ara bé, com va assenyalar l’antropòleg Isaac Marrero (Marrero, op. cit.), el 22@ no pretenia una altra cosa que impulsar el pas “des d’un model de producció industrial-fordista a un de flexible-postfordista”, facilitant la implantació de noves empreses mitjançant la creació d’infraestructures i equipaments, així com suport públic en aspectes vinculats a la investigació i la transferència de tecnologia.

Els resultats, tanmateix, no han estat tan satisfactoris com es podia esperar per part de l’Ajuntament. Així, en un informe recent (Ajuntament de Barcelona, 2016) elaborat per l’equip INNOVA, juntament amb el grup de recerca consolidat CRIT (Creativitat, Innovació i Transformació Urbana) de la Universitat de Barcelona, per al consistori de la ciutat comtal, s’assenyalava que, per al 2016, el 50,60% del sòl inicialment planificat estava encara pendent de tenir completada la seva transformació: els objectius marcats havien quedat lluny de ser assolits. Així, dels 4.000 habitatges públics previstos, per a l’any esmentat únicament se n’havien construït 1.600; només s’havia urbanitzat un 28,09% de les zones verdes i s’havia edificat escassament un 9,66% del total de la superfície original destinada a equipaments. A més, igual com va passar quan les indústries del segle XIX es van traslladar al barri, el 52,7% de les empreses instal·lades al districte van provenir d’altres àrees de la ciutat, amb el risc consegüent de desencadenar processos especulatius, mentre que només el 30% del total de l’activitat econòmica generada pertanyia a sectors intensius en noves tecnologies o coneixement. Una carta al director del diari *El País*, en una data tan primerenca com el 2005, ja advertia: “És clar que aquest barri que havia d’acollir empreses tecnològiques està

sent un fracàs i l’únic que se li acut a l’alcalde —a més de treure els tallers i la petita indústria que encara hi havia a la zona— és fer que alguna empresa canviï la seva seu d’una punta a una altra de Barcelona, a costa de permetre l’especulació i encarir els habitatges” (Saguer, 2005)”.

Cal assenyalar que el que sí que va emergir en l’àmbit del 22@ així com en la resta del districte van ser els hotels. D’aquesta manera, la zona, que al principi del desenvolupament del projecte no tenia una “massa crítica” (ibíd.) de places hoteleres adequades al tipus de turisme que s’esperava, té, en l’actualitat, 15 hotels (taula 1) de

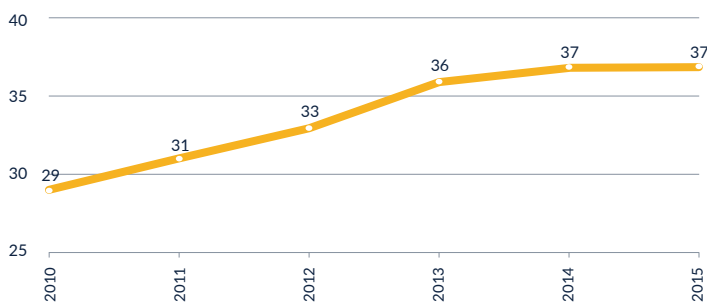
Taula 1.- Hotels, categoria i localització exacta al districte 22@. Barcelona (2016)

Hotel Hilton Diagonal Mar Barcelona	Pg. Taulat, 262-264	Hotel 5*
Hotel Amrey Diagonal	Av. Diagonal, 161	Hotel 3*
Hotel GBB 4 Barcelona	Doctor Trueta, 164	Hotel 4*
Hotel Barcelona Princess	Av. Diagonal, 1	Hotel 4*
Hotel Confortel Barcelona	Ramon Turró, 196-198	Hotel 4*
Hotel Barceló Atenea Mar	Pg. Garcia i Fària, 37-47	Hotel 4*
Hotel Sallés Pere IV	Pallars, 128-130	Hotel 4*
Hotel Apsis Porta Marina	Sancho de Àvila, 32-34	Hotel 4*
Hotel Me Barcelona	Pg. Taulat, 272-286	Hotel 5*
Hotel & Spa Villa Olímpic@ Suites	Pallars, 121	Hotel 4*
Hotel Rafaelhoteles Diagonal Port	Lope de Vega, 4	Hotel 4*
Hotel AC Barcelona	Pg. Taulat, 278	Hotel 4*
Hotel Husa Barcelona Mar	Provençals, 10	Hotel 4*
Holiday Inn Express Barcelona City 22@	Pallars, 203	Hotel 3*
Hotel Ibis Barcelona Pza. Glories	Ciutat de Granada, 99	Hotel 2*

Font: Ajuntament de Barcelona

diversa categoria.⁶ Ara bé, si es comptabilitza la totalitat del districte de Sant Martí (gràfic 1), els establiments hotelers van augmentar fins als 37 el 2015, amb un total d'11.509 places, un 18,91% més que només sis anys abans.

Gràfic 1. Establiments hotelers, hotels apartament i pensions al districte de Sant Martí (2010-2015)

Font: Elaboració pròpia a partir de dades de l'Ajuntament de Barcelona

4. Espai urbà i moviments socials al barri del Poblenou

Tot i que el detonador del locaut viscut a la rambla del Poblenou havia estat l'ordenació de les terrasses d'aquesta àrea singular del barri en el context de l'ordenança aprovada sobre això, els conflictes entorn de la privatització d'aquest espai urbà únic al barri havien començat un temps abans.

Durant la tardor del 2012, el districte de Sant Martí, governat per Convergència i Unió (CiU), va dur a terme l'asfaltatge de la Rambla sense consensuar-ho amb el veïnat, els comerciants ni altres entitats del Poblenou. Segons els veïns i veïnes,⁷ aquest fet es va convertir, d'una banda, en el detonador de tota una sèrie d'accions

posteriors que clamarien contra certa manera de governar basada en la presa de decisions unilateral per part del Districte i, de l'altra, en el despertar de la consciència de part del barri sobre la necessitat de prendre la iniciativa respecte al significat i el futur de la mateixa Rambla. Alguns mesos després, el març del 2013, i després d'un període de consultes i reunions entre diferents actors locals, l'Associació de Veïns i Veïnes (AVV) del Poblenou va convocar una reunió amb el nom d'Espai Actiu Veïnal. En la convocatòria esmentada s'aprova la creació d'un front comú respecte a les decisions no consensuades del consistori. Pocs dies després, el 9 d'abril, van arribar notícies que el procés d'asfaltatge, aturat a les rotondes que se succeeixen al llarg de la Rambla, continuaria el seu desenvolupament. Aquell mateix dia, una reunió espontània celebrada en una de les rotondes, concretament la que es forma a l'encreuament de la Rambla amb el carrer de Llull, va decidir sol·licitar al Districte la paralització total de l'obra i la posada en marxa d'un procés participatiu que permetés decidir quin tipus de Rambla es materialitzaria en col·laboració amb els veïns i veïnes. Tanmateix, i malgrat la sol·licitud feta, el dia 10 següent, els obrers de la contracta es van disposar a començar uns treballs que, finalment, serien paralitzats per l'acció veïnal (figura 3).

6. La plataforma veïnal #EnsPlantem, veïns en perill d'extinció, per la seva banda, assenyalava que, per a la totalitat del districte hi ha un total de 32 hotels, cosa que suposa més de 12.000 llits, i més de 700 pisos turístics. Aquesta plataforma va aconseguir que en l'aprovació del Pla especial urbanístic d'allotjaments turístics (PEUAT), el barri del Poblenou passés a ser considerada com a *zona de decreixement natural*.

7. "Fem Rambla" 2013. La iniciativa "Fem Rambla" va continuar el seu camí fins a mitjan 2014. El desenvolupament urbanístic de l'últim tram d'aquesta via entre el carrer del Taulat i el passeig de Calvell és fruit de les decisions preses entorn d'aquesta iniciativa.

Figura 3.- Veïns i veïnes del Poblenou paralitzen les obres de la Rambla. Barcelona, abril del 2013

Font: Elaboració pròpia.

Començava, així, “Fem Rambla”, procés que proposaria els objectius de definir de manera participativa com havia de ser la remodelació de la Rambla; establir quins usos havien de conviure-hi i com fer-los compatibles; apoderar el veïnat en la presa de decisions, i establir una metodologia participativa que servís d’enllaç regular entre el Districte i el mateix barri.

Els resultats finals de “Fem Rambla” —recollits en un document el desembre del 2013— destacarien, pel que fa a les terrasses, la necessitat de reduir l’espai que ocupaven; la seva ordenació, de manera que permetessin el pas entre aquestes als vianants; una delimitació clara del lloc que corresponia a cada una d’aquestes; la garantia del compliment de la normativa; la visibilització de les autoritzacions i una limitació efectiva per a l’obertura de nous bars o restaurants.

En aquest sentit, en Manel, veí del Poblenou i participant actiu de “Fem Rambla”, veu molt clara la relació entre el desenvolupament turístic, el fracàs del 22@ i el paper de la Rambla en el nou encaix productiu del barri a la ciutat, quan assenyala que el creixement del turisme al Poblenou “comporta una problemàtica molt gran, arribarà a un col·lapse, com la Rambla de Barcelona”. “Per part de l’Administració local, una vegada el 22@ no ha funcionat, s’ha apostat pel tema turisme. Això és el que es demana des de “Fem Rambla”, que es controli. A tots ens agrada prendre’ns una cervesa a la Rambla, però no podem privatitzar o dificultar l’ús de l’espai públic per part dels ciutadans”.

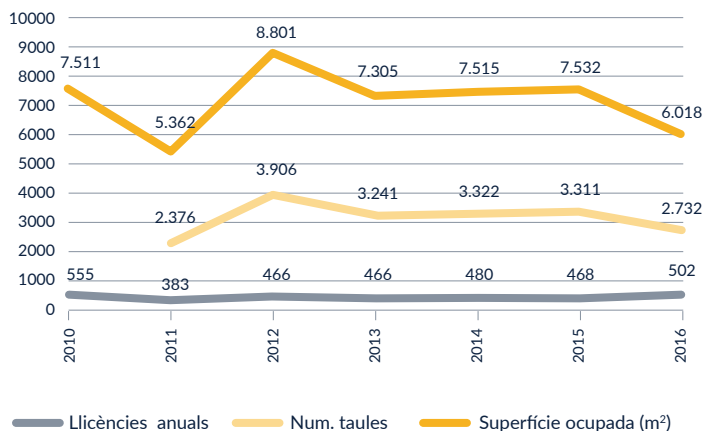
La proliferació de terrasses estaria directament relacionada amb el gir productiu del barri. D’aquesta manera, prenent el 2010 com a punt de partida, el sector del turisme i l’hostaleria ha passat de representar el 5,6% de l’activitat econòmica del Poblenou, a un 9,9%, set anys després. Mentrestant, sectors com la indústria han vist disminuir la seva participació en l’economia local, passant del 50,3% al 37,7% per al mateix període considerat. Aquest increment del sector hotel·ler ha tingut, com no podia ser d’altra manera, la seva manifestació física als carrers i a les places del barri en forma d’ocupació gradual d’aquestes per les taules i les cadires que componen les terrasses.

L’Ajuntament de Barcelona no manté estadístiques sobre el nombre de llicències concedides per a terrasses, el de taules que les componen o la superfície que ocupen en l’àmbit de barri, encara que sí de districte. Les xifres a aquest nivell territorial-administratiu ja permetrien extreure algunes conclusions respecte als avenços assolits

entorn de la privatització de l'espai urbà a conseqüència de la proliferació de terrasses.

Tal com mostra el gràfic 2, les llicències anuals per a l'establiment de terrasses han passat de les 555 de l'any 2010, a les 502 de l'any 2016, 53 llicències menys. Aquest descens aparent és enganyós ja que, durant els anys 2010 i 2011, el sistema estadístic del consistori mostrava únicament les llicències totals, sense distingir entre anuals i trimestrals, mentre que a partir del 2012, les dades es mostren desagregades. Si se sumessin ambdós tipus de llicència veuríem com, per a l'any 2012, aquestes s'elevarien fins a les 630 mentre que, des d'aquell moment, s'hi produeix una baixada gradual fins a arribar a les 544 del 2016. Una dada curiosa és que, per a aquell any, pràcticament desapareixen les llicències trimestrals, amb un mínim de 42. Això suposaria una ruptura amb la

Gràfic 2. Llicències anuals, núm. de taules i superfície ocupada per les terrasses al districte de Sant Martí (2010-2016)

Font: Elaboració pròpia a partir de dades de l'Ajuntament de Barcelona

temporalitat clàssica del turisme i l'hostaleria, fet que no només s'hauria assolit al districte de Sant Martí, sinó a tota la ciutat.

Si calgués destacar un punt d'inflexió en la proliferació d'aquest tipus de llicències, i en la consegüent ocupació de l'espai urbà, aquest seria el representat per al 2012, just un any després de l'entrada al govern local de CiU, encapçalat per l'alcalde Xavier Trias. El salt és clarament exponencial, amb un increment superior al 64% de la superfície urbana privatitzada. Això sembla confirmar l'asseveració realitzada pels geògrafs Adrián H. Cordero i Aritz Tutor quan afirmen que el canvi de partit polític al govern de la ciutat “[s’hauria] caracteritzat per emprendre una gestió neoliberal a Barcelona” (Hernández i Tutor, 2015).

Entre altres elements, la “gestió neoliberal” comportaria un increment en la demanda d'utilització de l'espai urbà des d'un punt de vista mercantil, qüestió que seria aprofitada per CiU per elaborar, el 2013, una nova ordenança de terrasses. El document a l'aprovat i publicat al Butlletí Oficial de la Província (BOP) de Barcelona és clar respecte d'això; els motius esgrimits per elaborar la normativa esmentada serien ampliar i millorar l'oferta de serveis que ofereixen els establiments davant la situació de crisi actual; aprofitar el bon clima de la ciutat per afavorir la permanència a l'exterior dels consumidors de bars i restaurants, i satisfer la demanda del creixent nombre de turistes que visiten Barcelona.⁸ La relació entre espai urbà, terrasses i turisme. La proposta va ser immediatament

8. Preàmbul de l'ordenança de terrasses. Ajuntament de Barcelona (2013) <https://bop.diba.cat/scripts/ftpisa.aspx?fnew?bop2013&12/022013032523.pdf>

contestada per diferents entitats, entre les quals es pot esmentar la Federació d'Associacions de Veïns i Veïnes de Barcelona (FAVB) o l'Associació de Veïns i Veïnes (AVV) del Casc Antic. Els arguments esgrimits per aquestes associacions assenyalaven el fet que s'estava permetent la instal·lació de terrasses “amb massa permissivitat i moltes excepcions” i, a més, “venent i privatitzant tota la ciutat”, i això és contraindicat per a una adequada convivència veïnal, així com per facilitar altres usos del carrer (BTV, 2013).

L'ordenança tampoc no va satisfer els propietaris de bars i terrasses. Aquests la veïen poc flexible i exigien una normativa que garantís el desenvolupament de l'activitat econòmica. Aquest fet, a més, es va veure accentuat quan va tocar ordenar els espais que estaven previstos com a “singulars” (Bes, 2016), com la rambla del Poblenou, fet que

Figura 4.- Locaut de bars i restaurants a la rambla del Poblenou, abril del 2013

Font: Elaboració pròpia

va desembocar en el locaut d'abril del 2016 (figura 4). Encara que a partir de la posada en marxa de l'ordenança es va produir una caiguda tant en el nombre de llicències concedides com en la superfície ocupada per les terrasses, almenys pel que fa a la globalitat del districte de Sant Martí, els conflictes entorn de la privatització de l'espai urbà no van cessar, sinó que, més aviat, van prendre nous camins. Així, el maig del 2016 naixia la plataforma veïnal #EnsPlantem, Veïns en Perill d'Extinció. L'objectiu principal era denunciar el procés de turistificació que vivia el barri, i els seus efectes: l'increment dels preus de l'habitatge i els lloguers; el canvi en la fisonomia de l'entorn, és a dir, l'aparició d'establiments turístics i comerços que poc o res tenien a veure amb les necessitats més quotidianes dels veïns i veïnes, i la superpoblació de bars i terrasses en els tradicionals espais de socialització del Poblenou, entre els quals destacava la mateixa Rambla.

Rosa, membre d'#EnsPlantem, defineix la plataforma com un moviment “a favor de l'habitatge i l'espai públic” (*sic*) que sorgeix com a conseqüència de la confluència de moviments socials que ja treballaven al barri i que es trobaven ocasionalment en diferents espais del Poblenou. Entre les primeres accions plantejades pel grup es va trobar l'ocupació simbòlica, un mes després, d'un solar del barri al costat del qual estava previst construir dos hotels. El solar, popularment conegut com “de La Vanguardia” per haver acollit antigament la impremta del diari esmentat, era de titularitat pública i estava pendent de ser adequat com a zona verda des de l'aprovació del Pla general metropolità (PGM) el 1976. Els ocupants volien denunciar, mitjançant la seva acció, “l'arribada del turisme al Poblenou, que els immobles s'han encarit, obren comerços que no satisfan

necessitats dels veïns sinó dels turistes i ‘la presència cada vegada més massiva de visitants estrangers als bars i terrasses’” (*La Vanguardia*, 2016). Així, per a la Roser, també activista d’#EnsPlantem, així com altres col·lectius del barri, la privatització de l’espai urbà del Poblenou “és una forma d’exclusió [...] la gent ha estat exclosa en l’àmbit de consum, d’espais de socialització...fins i tot d’altres espais més mercantilitzats, com els bars o restaurants, perquè hi ha gent ara que no pot permetre’s consumir allà [...]”.

La resposta col·lectiva va ser “plantar-se” simbòlicament, però també demostrar que era possible constituir espais allunyats de les dinàmiques de mercantilització típiques de la ciutat neoliberal. A partir d’aquell moment es va constituir al solar l’Hort de La Vanguardia,⁹ o Horta Indignada 6,¹⁰ per ser el sisè solar ocupat amb la mateixa finalitat al barri. La motivació del moviment —fortament assembleari— d’ocupació d’horts del Poblenou, com assenyala Paco, que hi participa, és “reivindicar els espais urbans i apropiar-nos-en. El lema és ‘solar abandonat, solar *okupat*’. Al Poblenou hi va haver un pla urbanístic, el 22@, que va sorgir en èpoques de bonança, de vaques grasses, i és clar... era per a oficines d’alt nivell, hotels... i en aquest pla no es pren en consideració la gent del barri [...]. Tenim dret d’ocupar un espai que no té vida i nosaltres canviem això donant-li vida”.

Aquest no va ser l’últim dels solaris ocupats per #EnsPlantem. El gener del 2017 es va dur a terme una altra acció en la mateixa àrea de La Vanguardia, aquesta vegada a l’extrem oposat de l’illa. La destinació d’aquesta zona, un nou hort (figura 5). Testimoni de l’acció va ser

Figura 5. Constitució de l’Hort de La Vanguardia, gener 2017.

Font: Elaboració pròpia

l’entrada següent al quadern de camp de la investigació etnogràfica sobre el barri: “Comença a ploure i algunes persones van marxant. L’ànim és bo. Són les 13.03 hores, i l’hort està pràcticament muntat. La terra negra sembla tenir un xarampió verd. Em crida l’atenció la presència d’un parell de parelles d’origen estranger, anglesos i francesos, intueixo per l’accent. Joves de classes mitjanes, segur,

9. Pàgina de Facebook de l’Hort de La Vanguardia o Hort 6 <https://www.facebook.com/Poble9Huerta6/>

10. Nota de premsa #EnsPlantem <https://lflordemaig.cat/2016/06/nota-de-premsa-veins-del-poblenou-celebraran-aquest-divendres-una-assemblea-oberta-i-un-sopar-al-mig-de-la-rambla-del-poblenou-16062016/>

atrets per l'ambient de “barri contestatari” del Poblenou. “El proper pas és sembrar 2.000 tomaqueres aquí”, diu Sergio, argentí que també va participar en l'ocupació i creació de l'Hort 6.

Una altra de les alternatives plantejades per la plataforma va ser la de les apropiacions momentànies, insolents (Delgado, 2011), de zones molt disputades, com la Rambla del barri. Així, per a mitjan juny #EnsPlantem va convocar una assemblea-sopar a la confluència de la Rambla amb el carrer de Ramon Turró. L'objectiu, com assenyalava una nota de premsa elaborada sobre això pel col·lectiu era “d'una banda, fer una reapropiació veïnal d'un espai emblemàtic del barri que, avui dia, ha estat arrabassat pels bars i restaurants amb les seves terrasses i, de l'altra, a més de sumar suports a les accions fins ara realitzades, informar sobre els passos fets amb relació a les al·legacions al PEUAT i dissenyar les properes accions al barri”.¹⁰

A més, i per acabar, tant #EnsPlantem com altres col·lectius del barri van participar, al final del mateix gener, en la denominada “ocupació popular de la Rambla”. L'acció, coordinada per 30 associacions i entitats de la ciutat, perseguia, entre altres qüestions, contestar “la mercantilització de l'espai públic”.¹¹ Un altre extracte del quadern de camp podria servir per donar constància de les característiques de l'acció.

Com que la idea inicial era fer una “ocupació popular” de la Rambla, algunes persones havien portat cadires, taules, menjar, cafè, etcètera, amb la intenció d'esmorzar al carrer. De fet, des del mateix #EnsPlantem es va instar a portar l'esmorzar de casa i prendre'l a la Rambla (figura 6).

Figura 6. Participants de l'ocupació popular de la Rambla esmorçant, gener del 2017

Font: Elaboració pròpia

5. Breus consideracions finals

El “gir productiu” esdevingut al barri barceloní del Poblenou, en línia amb el que ha passat a la resta de la ciutat, així com al nord global capitalista, podria emmarcar-se dins les polítiques neoliberals desplegades, des de diferents instàncies de poder polític, administratiu i econòmic, des dels anys setanta del segle passat amb l'objectiu d'impulsar i sostenir el procés d'acumulació general. En el context del Poblenou, el pas d'una especialització espacial centrada en la producció industrial clàssica a una altra d'enfocada,

11. El Periódico, 2017.

primer, en la logística i el transport, segon, en l'urbanisme i les noves tecnologies de la comunicació per veure com el turisme i l'hostaleria assoleixen un protagonisme destacable. Es trobaria dins d'allò que David Harvey denominaria la solució espacial i temporal a la crisi capitalista. Així és, “la contracció ràpida als llocs de treball fabrils des del 1972 ha posat en relleu un creixement ràpid de l'ocupació en serveis, no tant a la franja minorista, de distribució, transport i serveis personals [...], com en els serveis al productor, les finances, l'assegurança i els béns arrels [...]” (Harvey, 1982 i 1990: 180-181). El turisme i l'hostaleria tenen, en aquest sentit, un paper fonamental: l'acceleració en el temps de rotació del consum, una cosa que va íntimament lligada a la producció d'esdeveniments o serveis més que a béns tangibles. Tanmateix, perquè aquest gir pugui dur-se a terme, és necessari una intervenció clara i contundent per part de l'Estat, en aquest cas, l'ajuntament local, mitjançant la privatització accelerada de l'espai urbà.

La posada en marxa d'aquesta experiència distòpica xoca, en determinades circumstàncies, amb el caràcter democràtic exigint a les polítiques urbanes pels moviments socials urbans (Castells, 1986). Això, al Poblenou, es manifesta en l'exigència, per part dels veïns i veïnes del barri, de ser tinguts en compte a l'hora de dissenyar el futur de la Rambla, i en la generació de processos com “Fem Rambla”. Aquesta dinàmica va portar, fins i tot, a exigir una limitació en la proliferació de terrasses, ja que el fenomen era observat com un forma de privatització de l'emblemàtic espai poblenouenc.

La mera existència de mecanismes democràtics de consulta i participació en l'elaboració de polítiques urbanes ja

suposa una contestació clara a les dinàmiques del capital. Els moviments socials del barri han estat capaços d'anar més enllà. L'ocupació —tant simbòlica com efectiva— de solars en trànsit de transformació, i el seu posterior maneig democràtic, suposen actes d'una enorme càrrega performativa; enunciats que altres formes de gestió de l'espai són possibles: aquells que fan èmfasi en el valor d'ús davant el valor de canvi. Aquests, a més, es veuen acompanyats d'accions d'apropiació insolent; accions que posen l'accent no en la propietat de l'espai, sinó en la seva caracterització com a una cosa pròpia, apta o adequada per a la vida urbana sense necessitat d'autorització d'aquells que se n'arroguen la titularitat. Aquest és el cas de l'organització de sopars, assemblees, actes lúdics i festius, en espais altament simbòlics, no només del Poblenou, sinó també de la ciutat de Barcelona.

En definitiva, davant la mercantilització de l'espai impulsada des de diferents instàncies polítiques, la possibilitat d'alternatives destinades a “donar vida” a l'espai, així com a recuperar formes d'apropiació popular dels carrers i les places. Plantejades com a mesures davant la desposseïció, encara han de demostrar les seves possibilitats com a formes regulars i estables de creació d'espai en el marc d'un sistema polític, social i econòmic que discorre en direcció contrària.

Bibliografia

Ajuntament de Barcelona. *22@ Barcelona. 2000-2015*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2016.

Ajuntament de Barcelona. “Modificació del PGM per a la renovació de les zones industrials del Poblenou - districte d’activitats 22@BCN”. http://www3.amb.cat/normaurb2004/Docs/Normes_mod/NUM-Barcelona-5.pdf [Consulta: 5 de novembre de 2017]

BES, Jordi. “La regulació de terrasses subleva els bars de Barcelona”. <https://www.nacioidigital.cat/noticia/108032/regulacio/terrasses/subleva/bars/barcelona> [Consulta: 5 de novembre de 2017]

BRENNER, Neil; Peck, Jamie i Theodore, Nik. “Urbanismo neoliberal. La ciudad y el imperio de los mercados”. A: Observatorio Metropolitano de Madrid. *El mercado contra la ciudad. Globalización, gentrificación y políticas urbanas*. Madrid: Traficantes de sueños, 2005.

BTV. “La FAVB i diverses entitats veïnals presenten 12 al·legacions a l’ordenança de terrasses”. <http://beteve.cat/la-favb-i-diverses-entitats-veïnals-presenten-12-al-C2%B7legacions-a-lordenanca-de-terrasses/> [Consulta: 5 de novembre de 2017]

CASTELLS, Manuel. *La ciudad y las masas. Sociología de los movimientos sociales urbanos*. Madrid: Alianza, 1986.

CASTELLS, Manuel. *La ciudad informacional: tecnologías de la información, reestructuración económica y el proceso urbano-regional*. Madrid: Alianza, 1995.

DELGADO, Manuel. “Apropiaciones inapropiadas. Usos insolentes del espacio público en Barcelona”. <http://www.ciutatsocasional.net/textos/textosprincipalcast/delgado.htm> [Consulta: 5 de novembre de 2017]

DELGADO, Manuel. *El espacio público como ideología*. Madrid: Libros de la Catarata, 2011.

DELGADO, Manuel. Entrevista al Foro Latinoamericano “Habitar el patrimonio”. <http://manueldelgadoruiz.blogspot.com.es/2013/09/sobre-las-apropiaciones-vindicativas-de.html> [Consulta: 5 de novembre de 2017]

DI MASSO, Andrés, Berroeta, Héctor i Vidal, Tomeu. “El espacio público en conflicto: coordenadas conceptuales y tensiones ideológicas”. *Athenea Digital*, 17(3) (2017), pàg. 53-92.

El Periódico. “Una trentena d’entitats convoquen una ocupació de la Rambla el 28 de gener”. <http://www.elperiodico.com/es/barcelona/20170110/una-trentena-de-entidades-convocan-una-ocupacion-de-la-rambla-el-28-de-enero-5734483> [Consulta: 5 de novembre de 2017]

FABRE, Jaume i Huertas Clavería, Josep Maria. *Tots els barris de Barcelona. El Clot, el Poblenou, la Sagrera, Sants, la Bordeta, Hostafrancs*. Barcelona: Ed. 62, 1976.

Fem Rambla. Document de resultats del procés participatiu “Fem Rambla”. https://arquitecturascolectivas.net/sites/default/files/fr_document-de-resultats_des-13_final.pdf [Consulta: 5 de novembre de 2017]

GARCÍA-RAMÓN, María Dolores i Albet, Abel. “Pre-olympic and postolympic Barcelona, a ‘model’ for urban regeneration today?” *Environment and Planning A*, vol. 32 (2000), p. 1.331-1.334.

GARNIER, Jean Pierre. “L’espai urbà, l’Estat i la petita burgesia intel·lectual: la radicalitat crítica en qüestió”. A: Tello, Rosa (ed.), *Un sociòlogo urbano contracorriente*. Barcelona: Ed. Icària, 2017.

DE GAUDEMAR,, Jean Paul. *El orden y la producción: nacimiento y formas de disciplina en la fábrica*. Madrid: Editorial Trotta, 1991.

GIBBS, David; Krueger, Roby, i Macleod, Gordon. “Grappling with Smart City Politics in an Era of Market Triumphalism”. *Urban Studies*, 50(11) (2013), p. 2.151-215.

HARVEY, David. *Urbanismo y desigualdad social*. Madrid: Alianza, 1977.

HARVEY, David. *The limits to capital*. Oxford: Basil Blackwell, 1982.

Harvey, David. *La condición de la posmodernidad. Investigación sobre los orígenes del cambio cultural*. Buenos Aires: Amorrortu, 1990.

HARVEY, David. *El nuevo imperialismo*. Madrid: Akal, 2003.

HARVEY, David. *Breve historia del neoliberalismo*. Madrid: Akal, 2007.

HARVEY, David. *Ciudades rebeldes. Del derecho a la ciudad a la revolución urbana*. Madrid: Akal, 2012.

HERIN, Robert. “Herencias y perspectivas en la geografía social francesa”. *Geo-Crítica: Cuadernos Críticos de Geografía Humana*, núm. 41 (1982), pàg. 26-33.

HERNÁNDEZ, Adrián y Tutor, Aritz. “Espacio público: entre la dominación y la(s) resistencia(s). Ciutat Vella, Barcelona”. A: Aricó, G., Mansilla, J.A., i Stanchieri, M.L. (eds.). *Mierda de ciudad. Una rearticulación crítica del urbanismo neoliberal desde las ciencias sociales*. Barcelona: Pol-len Edicions, 2015.

HETLAND, Gabriel i Goodwin, Jeff. “The exrange disappearance of Capitalism from Social Movement Studies”. A: Barker, C., Cox, L., Krinsky, J. i Nilsen, A. G. (eds.), *Marxism and social movements*. Boston: Brill, 2013.

La Vanguardia. “Ocupación simbólica de un solar en el Poblenou contra la construcción de dos nuevos hoteles”. <http://www.lavanguardia.com/local/barcelona/20160606/402320665446/ocupacion-solar-poblenou-turismo-hoteles.html> [Consulta: 5 de novembre de 2017]

LEFEBVRE, Henri. *Espacio y política: El derecho a la ciudad II*. Barcelona: Ed. Península, 1976.

LEFEBVRE, Henri. *La revolució urbana*. Barcelona: Ed. Península, 1972.

LÓPEZ, Pere. “Normas e ilegalismos: El control social y los usos del territorio en la metrópoli”. A: Capel, H. (coord.), *Los espacios acotados: geografía i dominación*. Barcelona: Promociones y Publicaciones Universitarias, 1990.

MANSILLA, José Antonio. *La Flor de Maig somos nosotros. Una etnografía de la memoria en el barrio del Poblenou, Barcelona*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona, 2015. http://www.tdx.cat/bitstream/handle/10803/352463/JAML_TESIS.pdf?sequence=1 [Consulta: 5 de novembre de 2017]

MARRERO, Isaac. “¿Del Manchester catalán al Soho Barcelonés? La renovación del barrio del Poblenou en Barcelona y la cuestión de la vivienda”. *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, vol. VII, núm. 146 (137) (2003) [http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-146\(137\).htm](http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-146(137).htm) [Consulta: 5 de novembre de 2017]

MARX, Karl y Engels, F. *El capital. Tomo III*. Mèxic: Siglo XXI, 2001.

MILANO, Claudio y Gascón, Jordi. “Introducción. Turismo y sociedad rural, o el extraño caso del doctor Jekyll y Mr. Hyde”. A: Gascón, Jordi i Milano, Claudio. *El turismo en el mundo rural, ¿ruina o consolidación de*

las sociedades campesinas e indígenas? La Laguna: PASOS Edita, 2017.

MONTANER, Josep Maria. “La Vila Olímpica revisitada”. https://elpais.com/diario/2010/06/12/catalunya/1276304849_850215.html [Consulta: 5 de novembre de 2017]

MUXÍ, Zaida. “La Villa Olímpica de Barcelona o el Plan de la Ribera revisitado”. A: Diversos autors. *Archivo crítico modelo Barcelona 1973-2004*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Departament de Composició Arquitectònica de l’ETSAB-UPC, 2011.

POLANYI, Karl. *La Gran Transformación: los orígenes políticos y económicos de nuestro tiempo*. Mèxic DF: Fondo de Cultura Económica, 2003.

POSTHILL, John. “Digital ethnography: ‘Being there’ physically, remotely, virtually and imaginatively”. <https://johnpostill.com/2015/02/25/digital-ethnography-being-there-physically-remotely-virtually-and-imaginatively/> [Consulta: 5 de novembre de 2017]

PRECEDO, Andrés, Orosa, José Javier y Miguez, Alberto. “De la planificación estratégica al marketing urbano: hacia la ciudad inmaterial”. *Revista Eure*, vol. XXXVI, núm. 108 (2010).

SAGUER, Mariona. “Especular con Barcelona”. https://elpais.com/diario/2005/12/04/catalunya/1133662042_850215.html [Consulta: 5 de novembre de 2017]

SASSEN, Saskia. *La ciudad global. Nueva York, Londres, Tokio*. Buenos Aires: Eudeba, 1999.

SWYNGEDOUW, Erik, Moulaert, Frank i Rodríguez, Arantxa. “Neoliberal Urbanization in Europe: Large-Scale Urban Development Projects and the New Urban Policy”. *Antipode*, vol. 34, núm. 3 (2002).

TATJER, Mercè i Vilanova, Antoni. *La ciutat de les fàbriques: itineraris industrials de Sant Martí*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2002.

TATJER, Mercè. *La Barceloneta del siglo XVII al Plan de la Ribera*. Barcelona: Ed. Saturno, 1973.